

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س)

سال سی و چهارم، دوره جدید، شماره ۶۴، پیاپی ۱۵۴، زمستان ۱۴۰۳

مقاله علمی - پژوهشی

صفحات ۱۸۲-۱۶۱

عوامل رونق قالی بافی در جنوب قفقاز در اواخر حکومت تزاری^۱

حسن عبدی^۲، جعفر آقازاده^۳

تاریخ دریافت: ۱۳/۱۱/۱۴۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۸/۰۲/۱۴۰۴

چکیده

نقش مایه‌های سنگ قبور، مطالعه گزارش سفرنامه‌های سیاحان اروپایی، توجه به آثار نقاشان غربی در دوره‌های مختلف و شناسایی قالی‌های ارزشمند در موزه‌ها، گالری‌های شخصی و نمایشگاه‌های تاریخی حاکی از رونق قالی‌بافی در جنوب قفقاز است. شرایط جغرافیایی، اقلیمی و فرهنگی متنوع، وجود منابع اولیه غنی، ارزان و با کیفیت، حمایت‌های دولتی و توسعه راه‌آهن شرایط مناسبی برای رونق قالی‌بافی در جنوب قفقاز فراهم کرده بود. این صنعت پیوند عمیقی با فرهنگ و اجتماع داشت و زنان بیش از مردان در این عرصه فعال بودند و در کمتر خانواده‌ای دار قالی پیدا نمی‌شد. به دلیل کیفیت، تنوع طرح، رنگ و قیمت مناسب قالی‌های بافته‌شده در این منطقه، تقاضای زیادی نیز در کشورهای غربی داشت که بر رونق بیشتر آن افزوده بود. این نوشتار با رویکرد توصیفی-تحلیلی و روش کیفی مبتنی بر تحلیل محتوا تنظیم شده است و در پی پاسخ این پرسش است که چه عواملی در رونق قالی‌بافی منطقه نقش تعیین‌کننده داشتند. فرضیه تحقیق بر این اساس است که رونق قالی‌بافی در جنوب قفقاز تابعی از عوامل طبیعی، سیاست‌های دولت و تقاضای بالا بود. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد؛ قالی‌بافی در جنوب شرقی قفقاز بیش از دیگر نقاط رونق داشت و دغدغه کسب درآمد و تقاضای جهانی نسبت به عوامل طبیعی و حمایت‌های دولتی تأثیر بیشتری در رونق زیاد قالی‌بافی داشتند.

کلیدواژه‌ها: روسیه تزاری، جنوب قفقاز، قالی، قالی‌بافی، عوامل رونق.

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hii.2025.49645.3009

۲. دانشجوی دکتری تاریخ معاصر جهان اسلام، مؤسسه آموزش عالی علوم و معارف اسلامی،

جامعه‌المصطفی (ص) العالمیه، قم، ایران: hasan_abdi@miu.ac.ir

۳. استاد گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران (نویسنده مسئول):

j.agazadeh@uma.ac.ir

مقدمه

قالی شبکه‌ای درهم‌تنیده از انسان‌ها، گره‌ها، باورها و عناصر طبیعت است و بسان کتیبه‌ای از پشم، تجربیات ارزشمند گذشتگان را در گنجینه خود حفظ می‌کند. این گنجینه قرن‌ها میان بخش‌های مختلف ایران بزرگ پیوند برقرار کرده و از عوامل پیوستگی گسست‌ناپذیر میان جنوب قفقاز با سرزمین ایران بود. هرچند این منطقه با معاهده‌های گلستان و ترکمانچای از جغرافیای سیاسی ایران خارج و تحت سیطره روسیه تزاری قرار گرفت؛ سنت‌ها، اعتقادات و باورهای مشترک، رابطه پایداری بین آن‌ها برقرار کرده بود. قالی‌بافی، یکی از شاخص‌ترین آثار هنری در طول تاریخ جنوب قفقاز، بیشتر میان آذربایجانی‌های این منطقه رواج داشت که با شمال غرب ایران تجانس قومی و فرهنگی زیادی دارند. شباهت زیاد طرح، رنگ و نقش قالی‌های بافته‌شده در این مناطق دلیلی بر این قرابت و نزدیکی است.

قالی‌بافی در جنوب قفقاز^۱ تابعی از شرایط جغرافیایی، شیوه زندگی مردم، دسترسی به منابع اولیه و حمایت‌های دولتی بود و باتوجه به تنوع شرایط جغرافیایی و فرهنگی، بسیار مختلف بود و از دیرباز نقشی مهم در حیات اقتصادی مردمان این سرزمین داشت. فعالیت خانوادگی در این حوزه در تقویت اقتصاد خانواده و در تضمین دوام و پایداری آن نقش مهمی داشت و این ویژگی مسیر رونق آن را نیز هموار می‌کرد. قالی‌بافی در معیشت خانواده، نقش‌های متفاوتی در دوره‌های مختلف ایفا می‌کرد و از دیرباز جزئی از دارایی‌های خانواده‌های روستایی و عشایری محسوب می‌شد و تا در تنگنا قرار نمی‌گرفتند، حاضر به فروش آن نمی‌شدند.

شرایط جغرافیایی، تنوع آب‌وهوایی و مناطق مناسب برای بیلاق و قشلاق منجر به رونق پرورش گوسفند در این منطقه شده بود و پشم مرغوب و مورد نیاز به‌وفور در دسترس مردم قرار داشت. تولید قالی در دوره‌ها و شرایط اجتماعی مختلف، یکی از روش‌های مردم منطقه برای پاسخ به نیازها و رفع آن‌ها بود.

باتوجه به تغییر و تحولات گسترده در حوزه جغرافیای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی منطقه در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم (نیمه دوم قرن سیزدهم شمسی)، مدیریت خانواده و

۱. با تأسیس استان قفقاز در سال ۱۷۸۵ به فرمان کاترین دوم (۱۷۹۶-۱۷۲۹) واژه قفقاز وارد حوزه جغرافیای سیاسی دولت روسیه تزاری شد (مرشدلو، ۱۳۹۸: ۱۵۲؛ Volkhonskiy & Mukhanov, 2018). قفقاز به‌عنوان یک واحد اداری - سرزمینی روسیه، از شمال به چاله کوما - مانیچ، از شرق به دریای خزر، از غرب به دریای سیاه و دریای آزوف و از جنوب به رود ارس و مرز دولت روسیه با دولت‌های ایران و عثمانی بنابر توافق‌نامه‌های ترکمنچای (۱۸۲۸) و برلین (۱۸۷۸) محدود می‌شود (Coene, 2010: 131). در دوره مورد مطالعه استان‌های داغستان، باکو، الیزاوتپول (گنجه)، تفلیس و ایروان جزء جنوب قفقاز محسوب می‌شد.

سبک زندگی دچار تغییرات زیادی شده بود و خانواده‌ها برای تأمین هزینه‌های زندگی تحت فشار قرار گرفته بودند و نیاز به کسب درآمد داشتند که با توجه به دسترسی آسان به بازارهای بزرگ منطقه‌ای و جهانی در سایه توسعه شبکه ریلی و حمایت‌های دولتی جهت توانمندسازی خانواده‌ها برای پیشبرد اهداف استعماری دولت، رغبت زیادی به تولید قالی نشان می‌دادند و درآمد خوبی از تولید قالی داشتند که با مشارکت همه اعضای خانواده با توانایی‌های مختلف مسیر مناسبی برای عبور خانواده از بحران‌ها و تضمین بقا و دوام آن ساخته بودند.

تقاضای زیاد در کشورهای اروپایی و آمریکایی نیز بیش‌ازپیش بر رونق صنعت قالی‌بافی منطقه افزوده بود و دولت روسیه تزاری را هم وادار کرده بود تا چشمداشتی به منافع اقتصادی آن داشته باشد و برای توسعه و رونق این صنعت نقش چشمگیری بر عهده بگیرد.

با هدف تبیین پیوند هنر و صنعت قالی‌بافی با فرهنگ، سیاست و اجتماع مردم جنوب قفقاز و پرکردن خلأ پژوهشی در این زمینه، با رویکرد توصیفی تحلیلی و روش کیفی، مبتنی بر داده‌های تاریخی، رونق قالی‌بافی در منطقه و عوامل رونق این صنعت را در اواخر حکومت دوره تزاری تبیین کرده‌ایم.

پیشینه پژوهش

با وجود اهمیت صنعت قالی‌بافی و نقش آن در معیشت خانواده‌های قفقازی پژوهش مستقلی درباره عوامل رونق صنعت قالی‌بافی در این منطقه انجام نشده است و برخی پژوهشگران تنها به جنبه‌هایی از این موضوع اشاره کرده‌اند و یا به صورت کلی بدون اشاره به جزئیات مهم به آن پرداخته‌اند:

محمداف (۲۰۱۴) در مقاله «صنعت قالی‌بافی در قره‌باغ در اوایل قرن بیستم» با استفاده از اسناد آرشیوی دولت جمهوری آذربایجان، اطلاعات ارزشمندی درباره اهمیت و جایگاه صنعت قالی‌بافی در قره‌باغ از مراکز مهم تولید قالی در قرن نوزدهم ارائه کرده است، ولی در مطالعه عوامل رونق قالی‌بافی در منطقه تنها به ذکر برخی علل، آن هم به‌طور کلی اشاره‌هایی کرده است و در این موضوع تمرکز چندانی نکرده است. علاوه بر آن، مطالعه وی محدود به بخش کوچکی از جنوب قفقاز است. وی در روایت خود از سرگذشت قالی به پیشینه تاریخی آن و ارتباط نزدیکی که با حوزه فرهنگی ایران دارد، هیچ اشاره‌ای نمی‌کند.

طاهراف (۲۰۱۲) در کتاب منبع‌شناسی صنعت قالی‌بافی در آذربایجان به خوبی اهمیت صنعت قالی‌بافی قفقاز را نشان داده است. روایت وی در مقدمه کتاب از پیشینه قالی در منطقه جنوب قفقاز منصفانه است و از نقش اساتید ماهر ایرانی در توسعه و رونق قالی در این منطقه

اطلاعات ذی‌قیمتی ارائه کرده است. وی منابعی علمی موجود در بخش جنوب شرقی قفقاز را بر حسب نوع اثر طبقه‌بندی کرده است و یکی از مراجع مهم در مورد منبع‌شناسی صنعت قالی‌بافی در جنوب قفقاز است.

محمداف (۲۰۲۱) در مقاله «تاریخچه صادرات قالی داغستان در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم» به شیوه‌های تولید قالی و جنبه‌های اقتصادی توجه دارد و اشاره چندانی به عوامل رونق قالی‌بافی در داغستان ندارد. آمار ارائه شده در این مقاله با استفاده از منابع آرشیوی شایان توجه است. نویسنده در تلاش است با ارائه آمار منابع دولتی روسیه، رونق و توسعه قالی‌بافی در منطقه داغستان را به تصویر بکشد و توجهی به عوامل اصلی رونق قالی ندارد. با این‌که قالی‌بافی در منطقه داغستان یکی از منابع مالی اصلی مبارزان داغستان علیه قشون روس بود، ولی هیچ اشاره‌ای نشده است و سعی می‌کند رویکردی غیرانتقادی نسبت به سیاست‌های دولت روسیه تزاری ارائه کند.

لبداف (۲۰۱۹) در مقاله «عرضه محصولات صنایع دستی ملی»، بازار صنایع دستی در روسیه دوره تزار را بررسی کرده و به نقش بازارهای مکاره از جمله بازار نیژنی نووگورود به‌عنوان یک بازار بین‌المللی در رونق این صنعت اشاره‌هایی کرده است. نویسنده در این مقاله به نقش قالی و اهمیت آن در تجارت و اقتصاد منطقه قفقاز اشاره‌ای کوتاه کرده است.

شواهد تاریخی رونق قالی‌بافی

بررسی نقش مایه‌های سنگ قبور، مطالعه گزارش سفرنامه‌های سیاحان اروپایی، توجه به آثار نقاشان غربی در دوره‌های مختلف و شناسایی قالی‌های ارزشمند در موزه‌ها، گالری‌های شخصی و نمایشگاه‌های تاریخی از منابع مهم و قابل‌بررسی برای تبیین رونق قالی‌بافی در این منطقه است.

سنگ‌مزارها با نقوش خود، باورها و فرهنگ بومی را به‌خوبی ابراز می‌کنند. سنگ‌مزارهایی با نقوش مربوط به قالی در مناطق مختلف جنوب قفقاز در دوره‌های مختلف زمانی موجود هستند. آثار حک شده روی آن‌ها اهمیت و ارزش قالی و قالی‌بافی را در میان مردم منطقه نشان می‌دهد. یکی از مهم‌ترین این سنگ‌مزارها در قبرستان تاریخی روستای اورود (Urud) در منطقه زنگه‌زور قرار دارد که قدمت آن به قرن پانزدهم میلادی می‌رسد (Efendiyev, 2007, s. 553). این سنگ‌مزار گهواره‌ای صندوقی با نقش مایه روایی، شغل قالی‌بافی متوفی را به تصویر کشیده است. نقش مایه‌های آن، نه تنها اهمیت قالی‌بافی، رونق و جایگاه خاص آن را در منطقه نشان می‌دهد، بلکه به نقش تأثیرگذار زنان در این عرصه هم اشاره دارد.

قالی‌های جنوب قفقاز و طرح‌های آن‌ها در کانون توجه سیاحان در جنوب قفقاز قرار داشت و هر یک از آن‌ها با دیدگاه خاص خود به اهمیت آن‌ها اشاره کرده‌اند. آنتونی جنکینسون (Anthony Jenkinson) (۱۶۱۱-۱۵۲۹م/ ۹۸۹-۹۰۷ش) سیاح معروف انگلیسی برای دیدار با بیگلربیگی شیروان^۱ به اقامتگاه تابستانی او می‌رود و در کمال تعجب در چادری بزرگ خدمت عبدالله خان^۲ مشرف می‌شود و اول چیزی که توجهش را جلب می‌کند قالی‌های گران‌بهای است که روی زمین پهن شده بود: «تمام کف چادر او با قالی‌های گران‌بهای پوشانده شده بود و خود بر قالی مربعی شکل نشسته بود که از نخ‌های نقره و طلا بافته شده بود؛ درحالی‌که به دو بالشتک نفیس لم داده بود» (Jenkinson, 1900: 132).

نقاشان معروف اروپایی نیز از علاقه‌مندان قالی‌های جنوب قفقاز بودند و از نقش و رنگ‌آمیزی آن‌ها در آثارشان بهره برده‌اند (B. Altman & Co., 1923: 8; Mammaev, 2016: 110). در آثار معروفی که از قرون پانزدهم تا نوزدهم در موزه‌ها نگهداری می‌شود، می‌توان نشانه‌های قالی‌های جنوب قفقاز را با توجه به نقوش و رنگ منحصر به فردشان شناسایی کرد. از معروف‌ترین آن‌ها می‌توان به آثاری از هانس مملینگ (Hans Memling) (۱۴۹۴-۱۴۳۰ میلادی/ ۸۷۴-۸۰۸ هجری خورشیدی) نقاش معروف هلندی اشاره کرد. در آثار زیبایی چون «مریم و کودک، همراه با سنت جیمز و سنت دومینیک» در موزه لور (Louvre) پاریس، «مریم مقدس و کودک همراه فرشته‌ها» در گالری اوفیتزی (Uffizi Gallery) فلورانس، «مریم مقدس و کودک با یک فرشته» در گالری ملی لندن، «ازدواج عرفانی سنت کاترین» در موزه بیمارستان سنت جان قدیم شهر پراگ (Old St. John's Hospital)، نقاشی «گل‌های کوزه» در موزه تیسن بورنمیسا (Thyssen-Bornemisza Museum) (Michiels, 2007: 95, 96, 100, 101, 126) به‌وضوح بخش‌هایی از طرح قالی‌های این منطقه مشهود است.

نمونه‌های ارزشمند و زیبایی از قالی‌های این منطقه توسط کارشناسان زبده در موزه‌ها و گالری‌های شخصی گلچین شده است و از گنجینه‌های مهم تاریخ قالی‌بافی این منطقه محسوب می‌شوند. قدیمی‌ترین قالی این منطقه در موزه آثار ترک و اسلامی استانبول نگهداری می‌شود که متعلق به قرون ۱۳ یا ۱۴ میلادی (قرون ۶ و ۷ش) است که در منطقه شیروان بافته شده است. در موزه‌های ویکتوریا، لور، متروپولیتن، سنت لوئیز، هاروارد و... نیز نمونه‌هایی

۱. حکومت شیروانشاهان توسط شاه طهماسب اول صفوی سقوط کرد و به یکی از ایالات ایران تبدیل شد که توسط بیگلربیگی اداره می‌شد.

۲. عبدالله خان، بیگلربیگ ولایت شیروان، در سال‌های ۱۵۶۵ - ۱۵۴۹ میلادی حکمرانی می‌کرد. بیگلربیگ‌ها در زمان صفویان با لقب «خان» هم شناخته می‌شدند.

نادر از قالی‌های بافته‌شده در این منطقه نگهداری می‌شود.

مورخ مشهور آثار هنری و از برجسته‌ترین کارشناسان قالی در جهان، آرتور آپهم پوپ (Arthur Upham Pope) (۱۹۶۹-۱۸۸۱م/۱۳۴۷-۱۲۵۹ش) نیز توجه خاصی به قالی‌های این منطقه داشت و در کتابچه نمایشگاه امانتی قالی‌های قدیمی شرقی در سال ۱۹۲۶ در فصل دوم، قالی‌های زیبایی را از قفقاز، متعلق به قرون ۱۶ تا ۱۹ میلادی (قرون ۱۳-۹ش) ارزیابی کرده است (Pope, 1925: 81-90). البته قالی‌هایی که از این منطقه در گالری جیمز بالارد (James Ballard) (۱۹۳۱-۱۸۵۱م/۱۳۰۹-۱۲۲۹ش) جمع‌آوری شده بود، یکی از غنی‌ترین و زیباترین مجموعه‌ها بود.

در این گالری، قالی‌هایی از قرون ۱۷ تا ۱۹ میلادی (قرون ۱۳-۱۰ش) نگهداری می‌شد که در نهایت، تمام قالی‌ها بین موزه هنر سنت لوئیز و موزه هنر متروپولیتن در نیویورک تقسیم شد. نمونه‌هایی از این قالی‌ها (شماره تصاویر ۸۶ تا ۱۰۲ در پیوست) در کاتالوگ موزه هنر متروپولیتن نیویورک در ۱۹۲۳ میلادی (۱۳۰۱ هجری شمسی) منتشر شد (Breck & Morris, 1923: 44-51). شرکت بنجامین آلتمن (Benjamin Altman) نیز مجموعه ارزشمندی از قالی‌های این منطقه را نگهداری می‌کرد که تصاویر و مشخصات آن‌ها را در ۱۹۲۳ در نیویورک منتشر کرد (B. Altman & Co., 1923: 15-36).

حضور پررنگ قالی‌های این منطقه در نمایشگاه‌های بین‌المللی در قرون نوزدهم و اوایل قرن بیستم (نیمه دوم قرن سیزدهم) نیز از نکات قابل توجه است که نشان از رونق قالی در این منطقه دارد. محصولات پشمی این منطقه به دلیل مرغوبیت زیادی که داشت در نمایشگاه‌های بین‌المللی مورد توجه خیلی‌ها قرار گرفت و علاقه‌مندان زیادی پیدا کرده بود (Lesgaff, 1875: 303). در نمایشگاه بین‌المللی ۱۸۶۲ میلادی (۱۲۴۰ هجری شمسی) لندن نیز سه نفر از اهالی قبه به دلیل کیفیت عالی روناس تولید شده که برای رنگرزی نخ‌های پشمی قالی کاربرد زیادی داشت، مدال برترین تولیدکننده را گرفته بودند (Ismayilov, 1998, s. 144) و در نمایشگاه بین‌المللی برلین ۱۹۱۳ میلادی (۱۲۹۱ هجری شمسی) دو نفر از بانوان شهر قبا ضمن معرفی قالی‌های این منطقه، به علاقه‌مندان قالی، روش‌های قالی‌بافی را آموزش می‌دادند (Azizov, 1997, s. 26). از میانه قرن نوزدهم، قالی‌های قفقاز به‌طور مرتب در نمایشگاه‌های داخلی و بین‌المللی حضور چشمگیری داشتند که به‌عنوان مثال می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱۸۵۲ نمایشگاه صنایع کشاورزی روسیه در مسکو؛

۱۸۶۸ حضور در نمایشگاه بین‌المللی پاریس؛

۱۸۷۲ نمایشگاه بین‌المللی ایتالیا؛

۱۸۷۲ نمایشگاه ملی پلی تکنیک در مسکو؛

۱۸۸۲ نمایشگاه صنعت و هنر در مسکو؛

۱۸۸۶ نمایشگاه صنایع کشاورزی قفقاز در تفلیس؛

۱۸۹۷ نمایشگاه بین‌المللی هنر و صنعت استکهلم؛

۱۹۱۲ نمایشگاه صنایع دستی روسیه در پترزبورگ؛

۱۹۱۱ نمایشگاه بین‌المللی برلین؛

۱۹۱۳ نمایشگاه بین‌المللی لندن (Digby & Diéterle, 1868: 21; Roxburgh, 2000: 17;)

(Tahirov, 2012: 13-14).

عوامل رونق قالی بافی

۱. نیاز شدید به پول

سه دهه آخر قرن بیستم، رشد جمعیت، توسعه صنعتی، اصلاحات دهقانی^۱ و تغییرات نظام مالیاتی^۲، شرایط اجتماعی و اقتصادی را در جنوب قفقاز دستخوش تغییرهای زیادی کرده بود و در اثر تحول نظام استعماری ارباب - رعیتی به نظام استعماری سرمایه‌داری، جنوب قفقاز به انبار گسترده تأمین مواد خام ارزان و بازار بزرگ و بی‌رقیب فروش صنایع مستقر در روسیه مرکزی تبدیل شده بود. کم شدن سهم روستاییان از زمین‌های کشاورزی و زراعی به‌خاطر رشد قابل توجه جمعیت، عدم توان خرید زمین مناسب از مالک و تضعیف سیستم مدیریت آبیاری زمین‌های کشاورزی و زراعی در نتیجه اصلاحات دهقانی، درآمد کشاورزان را به شدت تحت تأثیر قرار داده و کاهش داده بود (Piralov, 1913: 13; Abramov, 2001: 321).

از طرفی دیگر، نظام مالیاتی جدید همه مالیات‌ها به‌غیر از مالیات زمین را با هدف رونق دادن به تولید، یکسان برای همه به پول نقد (روبل) تبدیل کرده بود که توسط مأموران دولتی بر حسب مساحت و کیفیت زمین و میزان محصول تعیین می‌شد (Aliyeva, 2006, s. 109). توأم با این تغییرات گسترده، توسعه صنعتی نیز سبک زندگی روسی و اروپایی را در جامعه قفقاز جنوبی به سرعت ترویج می‌کرد و تولیدات کارخانه‌های روسی به تدریج جایگزین محصولات

۱. اگرچه اصلاحات دهقانی روسیه تزاری ۱۸۶۱ تصویب شده بود، در دهه ۷۰ قرن نوزدهم در جنوب قفقاز اعمال شد (Bunyadov 2007: 56).

۲. نظام مالیاتی جدید روسیه تزاری در سال ۱۸۵۲ تصویب شده بود، ولی اعمال آن با مخالفت‌های زیادی در قفقاز مواجه شد تا این که با تغییراتی اساسی از سال ۱۸۷۳ در جنوب قفقاز به اجرا در آمد (Aliyeva, 2006: 108).

دستی و سنتی تولیدشده در منطقه می‌شد (Kafarova, 2004: 53-54). بدین ترتیب تغییرات گسترده اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، مردم را سخت نگران کسب درآمد و نیاز به پول را به یک دغدغه جدی در خانواده‌ها برای تأمین مایحتاج زندگی و پرداخت مالیات تبدیل کرده بود (Kara Murza, 1902: 28-29).

برای پاسخ به این دغدغه‌ها و با توجه با پول‌ساز بودن قالی‌بافی، مردها نیز برای کسب درآمد پولی در کنار زنان به‌عنوان شغل اصلی به کار قالی‌بافی مشغول شدند و در آمارهای دولتی ارقام چشمگیری را ثبت کردند (Kessler, Gijs & Markevich, 2020).

۲. دسترسی به منابع اولیه

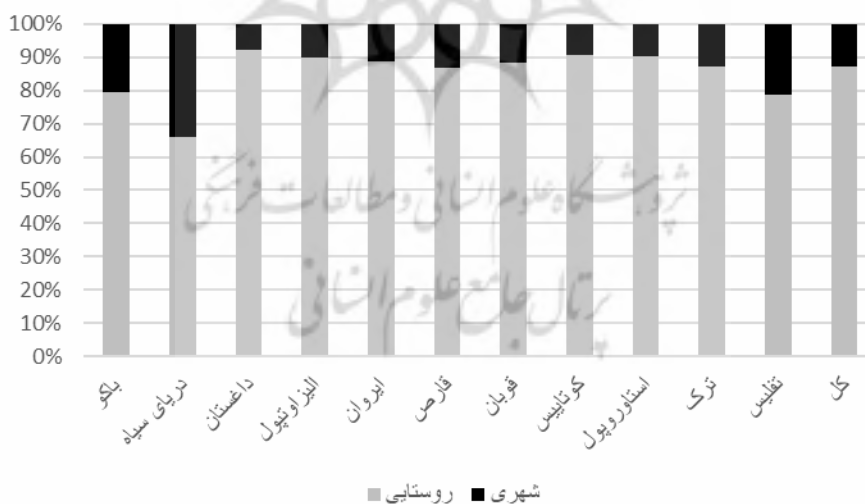
الف. رونق گوسفندداری

شیوه زندگی نزدیک به ۹۰ درصد مردم جنوب قفقاز در دوره روسیه تزاری، روستایی و عشایری بود (جدول و نمودار ۱). این دو جامعه، مستقل از هم بوده و از دو پایه اقتصادی متفاوت (آب، زمین) روستایی و (دام، مرتع) عشایری برخوردار بودند. بنابر آمار رسمی ۱۹۱۱ دولت روسیه، از کل مساحت جنوب قفقاز سهم زمین‌های زراعی، یونجه‌زار و باغی ۳۶,۹ درصد، سهم مراتع ۵۱,۶ درصد و سهم جنگل‌ها ۱۱,۵ درصد بود (Piralov, 1913: 8). به‌خاطر شرایط مناسب آب‌وهوایی و موقعیت آن، قفقاز در کانون چهار زیستی مهم جهان قرار دارد و گونه‌های گیاهی از اروپای مرکزی و شمالی، آسیای مرکزی، خاورمیانه و شمال آفریقا با گونه‌های بومزادی که نمونه آن‌ها در هیچ کجای جهان یافت نمی‌شود در هم آمیخته‌اند. نزدیک به ۶۵۰۰ گونه گیاهی در این منطقه وجود دارد که یک‌چهارم آن‌ها بومزاد هستند (Williams L, 2003: 7)؛ بنابراین با توجه به مراتع وسیع و تنوع گیاهی گسترده، دامداری در این منطقه رونق زیادی داشت (Lesgaft, 1875: 303; Dingelstedt, 1892:142; Khatsov, 1894: 265; Piralov, 1913: 7) و آمار دام نیز در جدول و نمودار ۲ آن را به‌خوبی نشان می‌دهد.

جدول ۱. جمعیت قفقاز بنابر سرشماری رسمی سال ۱۸۹۷

استان	روستایی	شهری	جمعیت کل	درصد روستایی
باکو	۶۵۶،۷۲۱	۱۶۹،۹۹۵	۸۲۶،۷۱۶	۷۹
دریای سیاه	۳۷،۸۳۷	۱۹،۶۴۱	۵۷،۴۷۸	۶۶
داغستان	۵۲۶،۵۴۷	۴۴،۶۰۷	۵۷۱،۱۵۴	۹۲
الیزاوتپول*	۷۸۹،۱۵۶	۸۹،۲۵۹	۸۷۸،۴۱۵	۹۰
ایروان	۷۳۷،۲۳۳	۹۲،۳۲۳	۸۲۹،۵۵۶	۸۹
قارص	۲۵۲،۸۱۶	۳۷،۸۳۸	۲۹۰،۶۵۴	۸۷
قوبان	۱،۶۹۷،۶۷۳	۲۲۱،۲۰۸	۱،۹۱۸،۸۸۱	۸۸
کوتاییس**	۹۶۰،۷۲۵	۹۷،۵۱۶	۱،۰۵۸،۲۴۱	۹۱
استارووپول	۷۹۰،۲۷۶	۸۳،۰۲۵	۸۷۳،۳۰۱	۹۰
ترک	۸۱۳،۸۸۸	۱۲۰،۰۴۸	۹۳۳،۹۳۶	۸۷
تفلیس	۸۲۶،۲۳۶	۲۲۴،۷۹۶	۱،۰۵۱،۰۳۲	۷۹
کل	۸،۰۸۹،۱۰۸	۱،۲۰۰،۲۵۶	۹،۲۸۹،۳۶۴	۸۷

* با شهرستان زاقاتالا ** با منطقه نظامی سوخومی (Troinitsky, 1905:44)

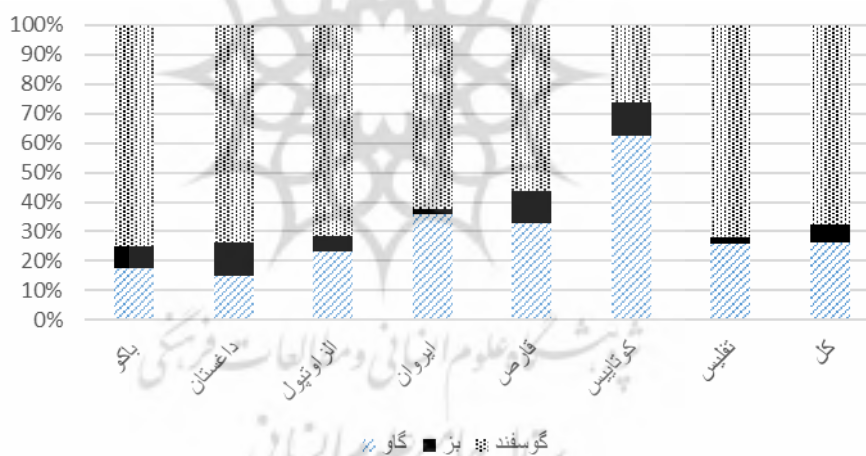
نمودار ۱. جمعیت شهری و روستایی در قفقاز بنابر آمار ۱۸۹۷ (Troinitsky, 1905: 44)

۱۷۰ / عوامل رونق قالی بافی در جنوب قفقاز در اواخر حکومت تزاری / عبدی و...

جدول ۲: آمار گوسفند، گاو و بز در جنوب قفقاز بنابر سرشماری رسمی سال ۱۸۹۷

استان	گاو	بز	گوسفند	کل دام
باکو	۱۴۵,۴۷۵	۶۷,۳۲۰	۶۵۸,۶۲۷	۸۷۹,۴۲۲
داغستان	۳۵۴,۵۴۲	۲۷۰,۹۵۴	۱,۷۵۶,۹۴۹	۲,۳۸۲,۴۲۷
الزوتپول*	۳۷۹,۶۸۵	۸۶,۵۹۲	۱,۱۷۲,۲۵۱	۱,۶۳۸,۵۲۸
ایروان	۵۰۰,۵۴۵	۲۳,۹۱۰	۸۶۸,۲۴۰	۱,۳۹۲,۶۹۵
قارص	۲۵۰,۲۶۷	۸۳,۰۸۵	۴۳۰,۳۸۱	۷۶۳,۷۳۳
کوتایس**	۳۶۵,۶۸۰	۶۵,۷۶۳	۱۵۳,۵۰۲	۵۸۴,۹۴۵
تفلیس	۶۷۱,۲۹۸	۶۲,۰۶۶	۱,۸۸۳,۶۰۵	۲,۶۱۶,۹۶۹
کل	۲,۶۷۵,۴۷۴	۶۵۹,۶۹۰	۶,۹۲۳,۵۵۵	۱۰,۲۵۸,۷۱۹

* با شهرستان زاقاتالا ** با منطقه نظامی سوخومی (Kessler, Gijs & Andrei Markevich, 2020)

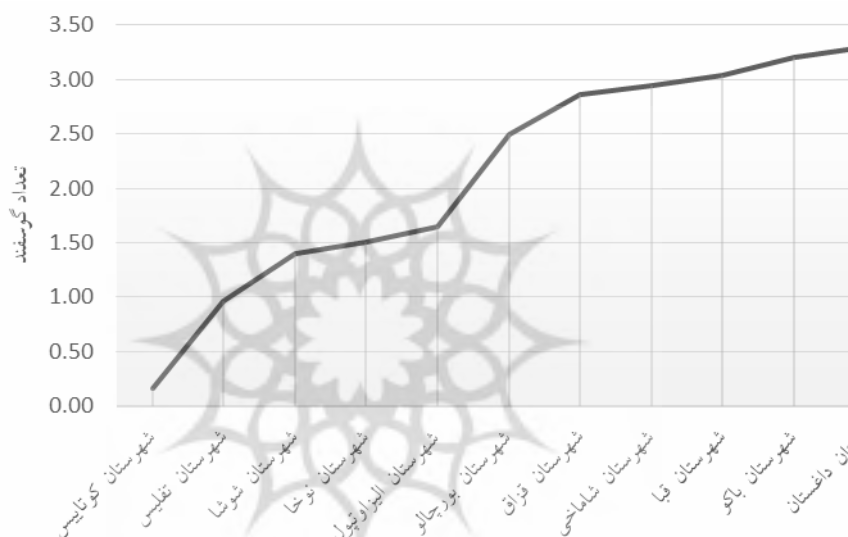
نمودار ۲. نسبت گاو، گوسفند و بز در جنوب قفقاز بنابر آمار ۱۸۹۷

(Kessler, Gijs & Andrei Markevich, 2020)

طبق نمودار ۲، پرورش گوسفند نسبت به پرورش دیگر دام‌ها رواج بیشتری داشت و ۶۸ درصد دام‌ها گوسفند بود و گوسفندداری نیز در جنوب شرقی قفقاز بیش از دیگر نقاط رونق داشت. در نمودار ۳ رونق پرورش گوسفند در جنوب شرقی قفقاز نشان داده شده است. از نمودار ۳ پیداست که از سواحل دریای خزر در مناطق جنوب شرقی قفقاز به سمت مناطق

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۴، شماره ۶۴، زمستان ۱۴۰۳ / ۱۷۱

غربی در کوه‌های سورام واقع در کوتایس، تعداد گوسفندان نیز به ازای هر نفر از روستاییان و عشایر با شیب تندی کاهش پیدا می‌کند. طبق این نمودار اختلاف ۲۰ برابری تعداد گوسفندان در مناطق شرقی نسبت به مناطق غربی جنوب قفقاز کاملاً مشهود است. گزارش‌های تاریخی نیز مؤید آن هستند (Dingelstedt, 1892: 142; Lesgaft, 1875: 310; Sumbatzade, 1964: 30; Khatsov, 1894: 265)

نمودار ۳. تعداد گوسفندان به ازای هر روستایی در مناطق مختلف جنوب قفقاز بنابر آمار ۱۸۹۷ (Khatsov, 1894: 265; Troynitskiy, 1905: 44)

ب. بیلاق و قشلاق

علاوه بر شرایط آب‌وهوایی مناسب برای پرورش گوسفند، وجود مناطق مناسب، متعدد و نزدیک به هم برای قشلاق و بیلاق عشایر^۱ نیز در جنوب شرقی قفقاز در رونق گوسفندداری بسیار حائز اهمیت بود (Lesgaft, 1875: 303). از مراتع جنوب شرقی قفقاز ۴۷٫۱ درصد سهم مراتع قشلاقی و ۵۲٫۹ درصد سهم مراتع بیلاقی بود (Bobylin & Piralov, 1925: 131). هزینه نگهداری گوسفند در فضای بسته به ازای ۱۰ گوسفند و یک گاو در ایام سرد سال حدود ۲۰ تا ۵۰ روبل برآورد می‌شد. این مبلغ در مقایسه با درآمد سالانه کشاورزان که ۱۵۰

۱. شغل اصلی شان گوسفندداری بود.

روبل به‌غیر از هزینه‌های نان، حبوبات، لبنیات و تخم‌مرغ بود، بسیار زیاد بود (Kara Murza 1902: 64-65)؛ بنابراین چرای گوسفندان به مدت ۱۰ ماه در طول سال در مراتع مناطق متعدد ییلاق و قشلاق که نزدیک به هم بودند، هزینه نگهداری گوسفند را کاهش می‌داد و از سوی دیگر، کیفیت پشم گوسفندانی هم که بیشتر سال در مراتع تغذیه می‌شدند بهتر از پشم گوسفندانی بود که ۶-۵ ماه از سال در فضای بسته نگهداری می‌شدند (Piralov, 1900: 12) این نکته از دید بیبرشتاین، طبیعت‌شناس معروف و مورد اعتماد دستگاه حاکمیت تزارها نیز مغفول نمانده بود. وی در سفری به جنوب قفقاز برای تحقیق پتانسیل‌های اقتصادی منطقه در اوایل قرن نوزدهم می‌نویسد: «این سرزمین برای نگهداری گوسفند بسیار مناسب است. چرای آن‌ها در تابستان در کوهستان و در زمستان در دشت‌ها امکان‌پذیر است. در زمستان تمام سواحل دریای خزر پر از گله گوسفندان است» (Mustafazadeh, 2005, s. 58).

پ. دسترسی به پشم مرغوب و ارزان

تولید پشم مرغوب تابعی از شرایط آب‌وهوایی منطقه و گوسفندداری بود. با توجه به متوسط تولید ۱۴۷ کیلوگرمی پشم از هر ۱۰۰ گوسفند در طول سال (Kara Murza, 1902: 68) و آمار گوسفندان در جدول ۲ میزان تولید پشم خام در جنوب قفقاز بالغ بر ۱۰ هزار تن بود (Prothero, 1920: 85). بنابر تحقیقات دانشمندان هم پشم جنوب قفقاز به خاطر درازی، ظرافت، استحکام و براق بودن بهترین نوع پشم بود و در نمایشگاه‌های بین‌المللی نیز توجه زیادی را به خود جلب کرده بود (Lesgaft, 1875: 303; Brinton, 1919: 9; Bobynin & Piralov, 1925: 143) و به دلیل مرغوبیتی که داشت اغلب برای بافت قالی‌های دستی محلی و ماشینی خارجی استفاده می‌شد (Dingelstedt, 1892: 139; Merzheyevskago, 1898: 203; Kara Murza, 1902: 39; Piralov, 1913: 14; Prothero, 1920: 58; İsmayilov, 1998, s. 57). دلیل اصلی مرغوبیت پشم جنوب قفقاز وجود مناطق مناسب و متعدد برای ییلاق و قشلاق بود که دو تأثیر عمده داشت (Lesgaft, 1875, pp. 303, 310; Bobynin & Piralov, 1925: 14):

۱. گوسفندان بیشتر سال در هوای آزاد پرورش می‌یافتند و مدت زمان کمی (حدود ۲ ماه) در فضای بسته نگهداری می‌شدند؛
۲. گوسفندان به خاطر پوشش گیاهی غنی در مراتع از تغذیه مناسب برخوردار بودند.

۱. طولشان تا ۷ اینچ هم می‌رسید.

۳. سیاست‌های دولتی

سیاست‌های اقتصادی دولت تزار روسیه در جنوب قفقاز، در دوره تثبیت حاکمیت، برای تعیین رابطه جنوب قفقاز با دستگاه حاکمیت، بین دوراهی «کولونیا» و «گوبرنیا» سخت در تقلا بود و هر یک طرفداران با نفوذ زیادی داشت. دیدگاه‌های گوناگون به انحای مختلف با شکست روبه‌رو می‌شد (Zulkharneev, 2008: 74) که نشان از ناتوانی حاکمیت مرکزی دولت تزار در تعیین موضع واحد درباره نقش جنوب قفقاز در سیاست روسیه تزاری و تدوین طرحی جامع برای ادغام این منطقه در نظام امپراتوری روسیه داشت تا این که بعد از اصلاحات دهقانی در دهه ۱۸۷۰ میلادی (دهه ۱۲۵۰ هجری شمسی) در جنوب قفقاز (Bunядov 2007: 56)، نظام استعماری ارباب - رعیتی به نظام استعماری سرمایه‌داری تغییر کرد. دولت در این دوره با توانمندسازی خانواده‌ها زمینه را برای تولید بیشتر قالی و پشم مرغوب برای کسب سود بیشتر فراهم ساخت.

الف. کمیته صنایع دستی قفقاز

کمیته صنایع دستی یکی از مهم‌ترین اقدامات دولت تزار برای رونق صنایع دستی و حمایت از آن بود و در اصل تمرکز این کمیته بر صنعت قالی‌بافی بود تا آن را از یک صنعت خانگی به یک صنعت تجاری تبدیل کند و از آن برای توسعه صادرات روسیه تزاری در جهت کسب درآمد بیشتر منتفع گردد. این کمیته به ابتکار فرماندار قفقاز گولیتسین (Prince Grigory Sergeyevich Golitsyn) ۳۱ دسامبر ۱۸۹۹ میلادی (۱۰ دی ۱۲۷۸ هجری شمسی) به‌طور رسمی در تفلیس تأسیس شد؛ ولی نیمه دوم سال ۱۹۰۱ شروع به فعالیت کرد.

این کمیته زیر نظر وزارت تجارت و صنعت بود و با هدف توسعه و بهبود صنایع دستی کارش را با تشکیل یک نمایشگاه دائمی آغاز کرد و قالی‌های ارزشمندی از نقاط مختلف جنوب قفقاز گردآوری کرد. این کمیته برای توسعه صنعت قالی‌بافی در جنوب قفقاز و تجاری‌سازی آن، کارهای مطالعاتی وسیعی را در سه محور آماری، اقتصادی و فنی آغاز کرد تا ضمن بررسی وضعیت صنعت قالی‌بافی در جنوب قفقاز، با توانمندسازی قالی‌بافان شرایط را برای حضور گسترده و مؤثر در تجارت جهانی فراهم سازند. این کمیته ضمن مدیریت آموزش قالی‌بافی حرفه‌ای به مردم و دختران در مدارس، وام‌هایی نیز به قالی‌بافان پرداخت می‌کردند (Doroshenko, Максимов, Барыков, & Бобылев, 1912: 88; Piralov, 1913: 7).

ب. توسعه شبکه ریلی

توسعه شبکه ریلی در جنوب قفقاز و اتصال باکو به بنادر تجاری سواحل دریای سیاه از جمله

باتومی در سال ۱۸۸۲ میلادی (۱۲۶۰ هجری شمسی) در رونق قالی‌بافی منطقه تأثیر زیادی داشت. دسترسی به بازارهای بین‌المللی و تسهیل رفت‌وآمد تجار اروپایی به منطقه جهت خرید و فروش قالی باعث می‌شد قالی‌بافان حاصل دسترنجشان را به راحتی و با حداقل واسطه بفروشند (Coxon, 1884: 25, 40, 52, 74; Davydovoy, 1892: 117-118).

سفر یکی از تجار انگلیسی به نام هیلبرت کاکسون (Herbert Coxon) به جنوب قفقاز برای تجارت قالی، اهمیت شبکه ریلی در توسعه قالی‌بافی را به خوبی نشان می‌دهد. وی در صفحه عنوان گزارش سفر خود درباره تجارت قالی می‌نویسد: «اخیراً از طریق باکو یکی از فروشندگان قالی در نیوکاسل به قفقاز و ایران آمده بود تا مسیر تجارت مستقیم قالی‌های شرقی را بین تاین^۱ و مراکز اصلی قالی شرق باز کند. برای روس‌ها چنین اقدام جسورانه‌ای مایه تعجب است.

باید این واقعیت ارزشمند را بگوییم؛ درحالی‌که گفته می‌شود اوضاع شرکت‌های انگلیسی چندان خوب نیست، یکی از اولین اروپایی‌هایی که در مسیر راه آهن جدید باکو سفر می‌کند باید یک تاجر محلی انگلیسی باشد» (Coxon, 1884: Title). با توسعه شبکه ریلی تقاضا برای قالی‌های قفقاز نیز افزایش پیدا کرد هرچند تولید تجاری قالی بر کیفیت و رنگ قالی تأثیر گذاشت، در برخی مناطق چون قبا و قره‌باغ تأثیر زیادی نداشت و آن‌ها مثل سابق به سبک قدیمی به تولید قالی ادامه می‌دادند (Langton, 1904, pp. 131-132). البته مداخله به موقع دولت بر کیفیت قالی افزود و تأثیر منفی تولید تجاری دوام زیادی نداشت (Piralov, 1913: 78).

پ. حمایت از قالی‌بافان و خانواده‌هایشان

اواخر قرن نوزدهم (نیمه دوم قرن سیزدهم هجری خورشیدی)، زندگی بخش بزرگی از مردم جنوب شرقی قفقاز به صنعت قالی‌بافی گره خورده بود (Davydovoy, 1892: 125) و در گزارش‌های دولتی نیز همواره به صنعت قالی‌بافی و شرایط آن در منطقه اشاره می‌شد. حمایت از قالی‌بافان و خانواده‌هایی که در حوزه صنعت قالی‌بافی فعال بودند یکی از سیاست‌های اصلی دولت روسیه در ترویج قالی‌بافی بود. این کشور حتی برای حل موانع توسعه صنعت قالی‌بافی نیز بودجه‌ای اختصاص داده بود و از نظرات کارشناسان و محققان برای رفع موانع بهره می‌برد (Merzheyevskago, 1898: 206). دولت روسیه تزاری در سال ۱۹۱۱ میلادی (۱۲۸۹ هجری شمسی) بودجه‌ای بالغ بر ۱۵ هزار روبل برای بررسی موانع و مشکلات

۱. تاین (Tyne) رودخانه بزرگی است در شمال شرقی انگلستان که از شهر نیوکاسل نیز می‌گذرد.

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء^(س)، سال ۳۴، شماره ۶۴، زمستان ۱۴۰۳ / ۱۷۵

صنایع دستی اختصاص داده بود (Kartashova, 2017: 310).

همچنین دولت با وضع قوانین حمایتی زمینه حضور زنان در کارگاه‌های قالی‌بافی را فراهم ساخته بود. طبق قانون ساعت کاری؛ دختران ۱۶-۱۷ سال تا ۸ ساعت و دختران ۱۶-۱۴ سال تا ۶ ساعت در روز موظف به کار بودند و دختران کوچکتر از ۱۴ سال و زنان حامله ۷ هفته قبل و ۸ هفته بعد از وضع حمل حق کار در کارگاه نداشتند (Akinchi, 1293: 3).

۴. تقاضای بالا در بازارهای بین‌المللی

بدون شک یکی از مهم‌ترین عوامل رونق یک صنعت، جایگاه بازار فروش تولیدات آن است. خانواده‌های جنوب قفقاز برای قالی‌های تولیدی‌شان دغدغه فروش نداشتند و بازار خرید و فروش قالی بسیار پر رونق بود و مشتری خود را قبل از پایین‌کشیدن از دار قالی پیدا می‌کردند و با آسودگی خاطر به کار بافت مشغول بودند. کیفیت و کهنگی قالی‌های جنوب قفقاز، نقش تعیین‌کننده‌ای در قیمت آن‌ها داشت. قالی‌های دست‌دوم و خیلی قدیمی با قیمت بالاتری از قالی‌های تازه‌بافت به فروش می‌رفتند. قیمت خرید یک دستگاه قالی در اندازه ۶ متر مربع از بافنده در محل بافت (نه در بازار بزرگ) بین ۵۰ تا ۱۲۰ روبل متغیر بود (Dingelstedt 1892: 142; Gulishambarov 1894: 255; Kara Murza 1902: 46, 59, 67).

همین قالی در بازار بین‌المللی استانبول با اختلاف چند برابری به فروش می‌رفت که مقصد اول قالی‌های جنوب قفقاز در مسیر بازارهای بزرگ کشورهای غربی بود. در این بازار قیمت یک تخته قالی پشمی نو در اندازه ۶ متر مربع بین ۲۱۰ تا ۲۴۰ روبل و قالی کهنه و دست‌دوم بین ۳۰۰ تا ۴۰۰ روبل و قالی خیلی قدیمی حدود ۲ هزار روبل به فروش می‌رفت (Shavrov 1902: 43; Griffin 1911: 257-258).

علاوه بر قیمت مناسب قالی‌های تولیدی در جنوب قفقاز، ویژگی‌ها و کیفیت خوب قالی‌ها نیز سبب شده بود تا مشتریان زیادی در کشورهای اروپایی و آمریکایی پیدا کنند (Merzheyevskago 1898: 204; Mammaev, 2016: 110). ارزش صادرات قالی روسیه تزاری در سال ۱۸۸۹ بالغ بر یک میلیون روبل بود (Koposov 1895: 530) که در دهه نخست قرن بیستم، ارزش آن تنها از جنوب قفقاز به‌طور متوسط در سال به ۳,۵ میلیون روبل رسید. این رقم در سال‌های نزدیک به جنگ جهانی اول در سال ۱۹۱۳ به ۵ میلیون روبل افزایش یافت که در مقایسه با صادرات ۲۷ میلیون روبلی^۱ نفت^۲ و صادرات ۳,۳ میلیون روبلی الوار، رتبه دوم

۱. هر پوند انگلیس معادل ۹,۴۶ روبل روسیه تزاری (United States, Bureau of the Mint, 1922: 20, 41).

۲. در این دوره جنوب قفقاز بزرگترین صادرکننده نفت در جهان بود.

صادرات را در جنوب قفقاز به خود اختصاص داده بود (Prother 1920: 84; Bobynin & Piralov 1925: 317). در این سال حدود ۲۰۰ هزار تخته قالی از بندر باتومی به کشورهای اروپایی صادر شد. با شروع جنگ جهانی اول صادرات قالی از ۱۹۱۴ تا ۱۹۱۸ متوقف شد (Bobynin & Piralov 1925: 317).

نتیجه‌گیری

شواهد تاریخی تولید قالی در جنوب قفقاز که در پیوندی نزدیک با سرزمین اصلی ایران قرار داشت، نشان از رونق و قدمت دیرینه آن دارد و در رفع نیازهای معیشتی و اقتصادی خانواده‌ها عاملی تأثیرگذار بود. در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم (نیمه دوم قرن سیزدهم هجری خورشیدی)، ساختار اجتماعی، سیاسی و فرهنگی این منطقه با تغییرات زیادی مواجه شده بود و در اثر این تغییرات مردم منطقه برای تقویت اقتصاد خانواده و تضمین دوام و پایداری آن، قالی را به‌عنوان سپری قابل اعتماد انتخاب کرده بود و عواملی زیادی در این انتخاب دخیل بود.

دغدغه کسب درآمد در خانواده‌ها و نیاز شدید آن‌ها به پول برای رفع نیازهایشان و تلاش دولت برای تجاری‌سازی تولیدات محلی در جهت افزایش درآمد صادراتی، نقش زیادی در رونق قالی‌بافی در جنوب قفقاز داشت. به تبع آن، تقاضای زیاد در بازارهای جهانی و علاقه‌مندی طبقات متوسط غرب به قالی‌های حوزه تمدنی ایران از جمله جنوب قفقاز، زمینه‌ساز رونق زیاد این صنعت در منطقه شد و آن را از سطح تولید خانگی به سطح تولید صنعتی ارتقا داد. دسترسی آسان روستاییان و عشایر به پشم مرغوب و ارزان در سایه رونق گوسفندداری و شرایط مناسب آب‌وهوایی نیز امنیت اشتغال و درآمد آن‌ها را تضمین می‌کرد. سیاست‌های دولت نیز در گام بعدی زمینه‌های اوج شکوفایی این صنعت را فراهم ساخت. دولت با تأسیس کمیته صنایع دستی از یک سو بر کیفیت قالی‌های تولیدشده و مهارت قالی‌بافان افزود و از سوی دیگر خانواده‌های زیادی را برای فعالیت در این عرصه تشویق کرد و با دادن وام خوداشتغالی آن‌ها را در تأمین مواد اولیه یاری می‌کرد. همچنین دولت با توسعه شبکه ریلی و دسترسی به بازارهای بین‌المللی و تسهیل رفت‌وآمد تجار اروپایی به منطقه جهت خرید و فروش قالی و سرمایه‌گذاری در این حوزه، شرایط را برای حضور قالی‌های این منطقه در بازارهای جهانی مهیا کرد تا قالی‌بافان حاصل دسترنجشان را به راحتی با حداقل واسطه بفروشند و هم منبع درآمد خوبی برای دولت فراهم شود.

منابع

مرشدلو، جواد. (۱۳۹۸). «الکسی پتروویچ یرملوف و مدیریت استعمار تزاری در جنوب قفقاز» (۱۳۱/۱۸۱۶-۱۲۴۲/۱۸۲۷). *تاریخ اسلام و ایران*. ۲۹(۴۲). ۱۷۱-۱۴۹.
doi: 10.22051/hii.2019.22314.1783

- Abramov, Y. (2001). **Caucasian highlanders**. In H. Dumanov (Ed.), Russian authors of the 19th century on the peoples of the Central and Northwestern Caucasus (Vol. 1). Nalchik: El-Fa.
- Akinchi**. (1293). Vol. 2, No. 16 [in Turkish].
- Anisimov, S. (1926). **Kafka's guide**. (S. Binbashi, Trans.) Istanbul: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Intelligence Department .
- Antonovich, I. (1868). **Caucasian holidays**. Moscow: Tipografiya T. Ris .
- Azizov, T. (1997). **Azerbaijan at the beginning of the 20th century**. Baku: Zaman.
- B. Altman & Co. (1923). **A collection of antique carpets**. New York: B. Altman & Company.
- Baddeley, J. (1908). **The Russian conquest of the Caucasus**. London: Longmans, Green & Co.
- Bobylin, N. & Piralov, A. (1925). **Eksportnyye tovary Zakavkaz'ya i usloviya ikh proizvodstva i dobyvaniya** (Vol. 2). Tiflis: Narodnogo Komissariata Vneshney Torgovli SSSR .
- Breck, J., & Morris, F. (1923). **The James F. Ballard Collection of Oriental Rugs**. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Brinton, R. (1919). **Carpets**. London: Pitman .
- Bronevskiy, S. M. (1823). **Noveyshiye geograficheskiye i istoricheskiye izvestiya o Kavkaze**. Moskva: Tip. S. Selivanovskogo .
- Bunaydov, Teymur (2007). **Ethnography of Azerbaijan**, Vol. 1, Baku: Shargh – Gharb.
- Coene, F. (2010). **The Caucasus: An Introduction**. London: Routledge.
- Coxon, H. (1884). **Oriental carpets; how they are made and conveyed to Europe**. London: T. F. Unwin .
- Davydovoy, S. (1892). **Otchet y issledovaniya po kustarnoy promyshlennosti v Rossii**. T. 1. Sankt-Peterburg: Tip. V. Kirshbauma, d. Ministerstva Finansov, na Dvorts. ploshch.
- Digby, M., & Diéterle, J. (1868). **On the arts of decoration at the International Exhibition at Paris, A.D. 1867**. London : the British government.
- Dingelstedt, V. (1892). The small Trades of the Caucasus. **Scottish Geographical Magazine**, 8(3), 136-150. doi:https://doi.org/10.1080/00369229208732516
- Doroshenko, A. Maksimov, Ye. Barykov, V. & Bobylev, D. (1912). **Obshchíya tsentral'nyy organizatsii po kustarnoy promyshlennosti**. Sankt-Peterburg: Tipo-lit. Energiya.
- Dubrovin, F. N. (1871). **Istoriya voyny i vladychestva russkikh na Kavkaze** (Vol. Tom I. Kniga 3). Sankt-Peterburg: Tip. Departamenta udelov .
- Efendiyev, O. (Ed.). (2007). **History of Azerbaijan** (Vol. 3). Baku: Elm.
- Green, T. (1994). **Historical Gold Prices, 1833-Present**, Retrieved from National Mining Association (NMA): https://www.nma.org/pdf/g_prices.pdf
- Griffin, G. (1911). **The practical book of oriental rugs**. Philadelphia: Lippincott.
- Gulishambarov, S. (1894). **Obzor fabrik i zavodov Zakavkazskogo kraya**. Tiflis: Tipografiya kantselyarii Glavnachal'stvuyushchego grazhdanskoyu chast'yu na Kavkaz .
- Isayev, M. (1932). **Kovrovoye proizvodstvo Zakavkaz'ya**. Tiflis: Nauchno-issledovatel'skiy in-t Kavkazovedeniya Akad. nauk SSSR.
- Ismayilov, M. (Ed.). (1998). **History of Azerbaijan** (Volume 4). Baku: Elm.
- Jenkinson, A. (1900). **Early Voyages and Travels to Russia and Persia, by Anthony Jenkinson and Other Englishmen. With Some Account of the First Intercourse of the English with Russia and Central Asia by Way of the Caspian Sea** (Vol. 1). (E. D. Morgan, Ed.) New York: Burt Franklin .
- Kafarova, Zeinab (2004). **The Formation of the Working Class of Azerbaijan**, Baku: Elm [in Russian].

- Kara Murza, I. (1902). *Kustarnoy Promyshlennosti na Kavkazy; Kovrovyy promysel v Kubinskom uyezde Bakinskoy gubernii*. Tiflis: Izdaníe Kavkazskogo Kustarnago Komiteta.
- Kartashova, Maria. (2017). Statistics of the Russian Empire Craftsman Industry in the Last Third of the XIX – the Early of the XX Century. Series History. **International Relations**, 17(3), 308-314. DOI:10.18500/1819-4907-2017-17-3-308-314.
- Khatsov, K. (1894). **Kustarnyye promysly Zakavkazskogo kraya**. In *Otchety i issledovaniya po kustarnoy promyshlennosti v Rossii* (Vol. 2, pp. 259-370). Sankt-Peterburg: tip. V. Kirshbauma.
- Koposov: (1895). **Kovry**. In I. Andreyevskago, K. Arsen'yeva, & Θ. Petrushevskago (Eds.), *Entsiklopedicheskiy slovar'* (pp. 527-530). Sankt-Peterburg: I.A.Yefron .
- Langton, M. (1904). **How to know oriental rugs, a handbook**. New York: D. Appleton and Company.
- Lesgaft, F. (1875). **Tovarovedeniye syrykh produktov i manufakturnykh izdeliy** (2 ed.). Sankt-Peterburg: tipografa M.O. Vol'fa.
- Mammaev, M. (2016). Compositional Techniques and Ornamentation of Medieval Azerbaijan and Dagestan Carpets in the Decoration of Dagestan Monuments of Stone-Cutting Art of the 14th -15th cc. **History, Archeology and Ethnography of the Caucasus**, 12(04), 108-126. doi:10.32653/CH124108-126
- Markgraf, O. V. (1882). **Ocherk kustarnykh promyslov Severnogo Kavkaza s opisaniyem tekhniki proizvodstva**. Moskva: S.V. Lepeshkin.
- Merzhheyevskago, S. (1898). **Kustarnoye tkachestvo v Zakavkaz'ye**. In *Otchety i issledovaniya po kustarnoy promyshlennosti v Rossii* (pp. 198-207). Sankt-Peterburg: Tip. V. Kirshbauma.
- Michiels, A. (2007). **Hans Memling**. London: Parkstone Press.
- Mustafazadeh, T. (2005). **Quba Khanate**. Baku: Elm.
- Mustafazadeh, T. (2009). **Karabakh Khanate**. Baku: Sabah.
- Ovsyannikov, N. N. (1867). **O torgovle na Nizhegorodskoy yarmarke**. Nizhniy Novgorod: tip. G.A. Pendrina.
- Piralov, A. (1900). **Kratkiy ochern kustarnykh propyslov Kavkaza**. Tiflis: Skoropechatiya M. Martirosyantsa .
- Piralov, A. (1913). **Kratkiy ochern kustarnykh propyslov Kavkaza**. Sankt-Peterburg: Tipografya Yakor.
- Pope, A. U. (1925). **Catalogue of a loan exhibition of early oriental carpets: from Persia, Asia Minor, the Caucasus, Egypt, and Spain**. Chicago: The Art Club of Chicago.
- Prothero, G. (Ed.). (1920). **Caucasia**. London: H.M. Stationery Office.
- Roxburgh, D. J. (2000). Au Bonheur des Amateurs: Collecting and Exhibiting Islamic Art, ca. 1880-1910. **Ars Orientalis**, 30, 9–38. <http://www.jstor.org/stable/4434260>.
- Shavrov, N. N. (1902). **Kovrovoye proizvodstvo v Maloy Azii : s 1 kartoy i 19 tablitsami risunkov**. Tiflis: Tipografiya K. P. Kozlovskogo.
- Sumbatzade, A. (1964). **Promyshlennost' Azerbaydzhana v XIX veke**. Baku: Akademiia nauk Azerbaydzhanskoy SSR.
- Tahirov, Karim (2012). **Azerbaijan Carpet: Bibliography**, Baku: The Mirza Fatali Akhundov National Library of Azerbaijan [in Turkish].
- Troynitskiy, N. (1905). **Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g.** Nalichnoye naseleniye oboyego pola po uyezdam i gorodam s ukazaniyem preobladayushchikh veroispovedaniy i glavneyshikh. Sankt-Peterburg: izdaniye Tsentral'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del .
- Volkhonskiy, M., & Mukhanov, V. (2018). **Kavkazskoye namestnichestvo**. Retrieved from Bol'shaya rossiyskaya entsiklopediya: https://bigenc.ru/domestic_history/text/3794095
- Williams, L. (2003). **Caucasus Biodiversity Hotspot**. Arlington, Virginia: The Critical Ecosystem Partnership Fund (CEPF). Retrieved Apr. 19, 2022, from https://www.cepf.net/sites/default/files/final.caucasus.ep_.pdf
- Zulkharneev, Albert (2008), "Transcaucasia for Russia: "Colony" or "Province"? Imperial Projects for the Development of the Region in 1820-30", *Ural Oriental Studies* (Ural University Press), Vol. 3, pp. 74-82, Available at: <http://hdl.handle.net/10995/56169>, (Accessed on: 13/11/2022).

List of sources with English handwriting

- Morshedloo, J. (2019). P. Yermolov and His Administration of Russian Colonial Rule of. *Quarterly Journal of History of Islam and Iran*, 29(42), 149-171.
doi:10.22051/hii.2019.22314.1783. [In Persian]
- Refrence in English, Turkish, Russian ,**
- Abramov, Y. (2001). **Caucasian highlanders**. In H. Dumanov (Ed.), Russian authors of the 19th century on the peoples of the Central and Northwestern Caucasus (Vol. 1). Nalchik: El-Fa. [in Russian]
- Akinchi**. (1293). Vol. 2, No. 16. [in Turkish]
- Anisimov, S. (1926). **Kafka's guide**. (S. Binbashi, Trans.) Istanbul: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Intelligence Department. [in Turkish]
- Antonovich, I. (1868). **Caucasian holidays**. Moscow: Tipografiya T. Ris. [in Russian]
- Azizov, T. (1997). **Azerbaijan at the beginning of the 20th century**. Baku: Zaman. [in Turkish]
- B. Altman & Co. (1923). **A collection of antique carpets**. New York: B. Altman & Company.
- Baddeley, J. (1908). **The Russian conquest of the Caucasus**. London: Longmans, Green & Co.
- Bobyinin, N. & Piralov, A. (1925). **Eksportnyye tovary Zakavkaz'ya i usloviya ikh proizvodstva i dobyvaniya** (Vol. 2). Tiflis: Narodnogo Komissariata Vneshney Torgovli SSSR. [in Russian]
- Breck, J., & Morris, F. (1923). **The James F. Ballard Collection of Oriental Rugs**. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Brinton, R. (1919). **Carpets**. London: Pitman.
- Bronevskiy, S. M. (1823). **Noveyshiye geograficheskiye i istoricheskiye izvestiya o Kavkaze**. Moskva: Tip. S. Selivanovskogo. [in Russian]
- Bunyadov, Teymur (2007), **Ethnography of Azerbaijan**, Vol. 1, Baku: Shargh – Gharb. [in Turkish]
- Coene, F. (2010). **The Caucasus: An Introduction**. London: Routledge.
- Coxon, H. (1884). **Oriental carpets; how they are made and conveyed to Europe**. London: T. F. Unwin.
- Davydovoy, S. (1892). **Otchety i issledovaniya po kustarnoy promyshlennosti v Rossii**. T. I. Sankt-Peterburg: Tip. V. Kirshbauma, d. Ministerstva Finansov, na Dvorts. ploshch. [in Russian]
- Digby, M., & Diéterle, J. (1868). **On the arts of decoration at the International Exhibition at Paris, A.D. 1867**. London : the British government.
- Dingelstedt, V. (1892). The small Trades of the Caucasus. **Scottish Geographical Magazine**, 8(3), 136-150. doi:<https://doi.org/10.1080/00369229208732516>
- Doroshenko, A. Maksimov, Ye. Barykov, V. & Bobylev, D. (1912). **Obshchiya tsentral'nyy organizatsii po kustarnoy promyshlennosti**. Sankt-Peterburg: Tipo-lit. Energiya. [in Russian]
- Dubrovin, F. N. (1871). **Istoriya voyny i vladychestva russkikh na Kavkaze** (Vol. Tom I. Kniga 3). Sankt-Peterburg: Tip. Departamenta udelov. [in Russian]
- Efendiyev, O. (Ed.). (2007). **History of Azerbaijan** (Vol. 3). Baku: Elm. [in Turkish]
- Green, T. (1994). **Historical Gold Prices, 1833-Present**, Retrieved from National Mining Association (NMA): https://www.nma.org/pdf/g_prices.pdf
- Griffin, G. (1911). **The practical book of oriental rugs**. Philadelphia: Lippincott.
- Gulishambarov, S. (1894). **Obzor fabrik i zavodov Zakavkazskogo kraya**. Tiflis: Tipografiya kantselyarii Glavnonachal'stvuyushchego grazhdanskoyu chast'yu na Kavkaz. [in Russian]
- Isayev, M. (1932). **Kovrovoye proizvodstvo Zakavkaz'ya**. Tiflis: Nauchno-issledovatel'skiy in-t Kavkazovedeniya Akad. nauk SSSR. [in Russian]
- Ismayilov, M. (Ed.). (1998). **History of Azerbaijan** (Volume 4). Baku: Elm. [in Turkish]

- Jenkinson, A. (1900). **Early Voyages and Travels to Russia and Persia, by Anthony Jenkinson and Other Englishmen. With Some Account of the First Intercourse of the English with Russia and Central Asia by Way of the Caspian Sea** (Vol. 1). (E. D. Morgan, Ed.) New York: Burt Franklin.
- Kafarova, Zeinab (2004). **The Formation of the Working Class of Azerbaijan**. Baku: Elm. [in Russian]
- Kara Murza, I. (1902). *Kustarnoy Promyshlennosti na Kavkazy; Kovrovyy promysel v Kubinskom uyezde Bakinskoy gubernii*. Tiflis: Izdanie Kavkazskogo Kustarnago Komiteta. [in Russian]
- Kartashova, Maria. (2017). Statistics of the Russian Empire Craftsman Industry in the Last Third of the XIX – the Early of the XX Century. Series History. **International Relations**, 17(3), 308-314. DOI:10.18500/1819-4907-2017-17-3-308-314. [in Russian]
- Khatsov, K. (1894). **Kustarnyye promysly Zakavkazskogo kraya**. In *Otchety i issledovaniya po kustarnoy promyshlennosti v Rossii* (Vol. 2, pp. 259-370). Sankt-Peterburg: tip. V. Kirshbauma. [in Russian]
- Koposov, P. (1895). **Kovry**. In I. Andreyevskago, K. Arsen'yeva, & Θ. Petrushevskago (Eds.), *Entsiklopedicheskiy slovar'* (pp. 527-530). Sankt-Peterburg: I.A.Yefron. [in Russian]
- Langton, M. (1904). **How to know oriental rugs, a handbook**. New York: D. Appleton and Company.
- Lesgaft, F. (1875). **Tovarovedeniye syrykh produktov i manufakturnykh izdeliy** (2 ed.). Sankt-Peterburg: tipografa M.O. Vol'fa. [in Russian]
- Mammaev, M. (2016). Compositional Techniques and Ornamentation of Medieval Azerbaijan and Dagestan Carpets in the Decoration of Dagestan Monuments of Stone-Cutting Art of the 14th -15th cc. **History, Archeology and Ethnography of the Caucasus**, 12(04), 108-126. doi:10.32653/CH124108-126. [in Russian]
- Markgraf, O. V. (1882). **Ocherk kustarnykh promyslov Severnogo Kavkaza s opisaniyem tekhniki proizvodstva**. Moskva: S.V. Lepeshkin. [in Russian]
- Merzhayevskago, S. (1898). **Kustarnoye tkachestvo v Zakavkaz'ye**. In *Otchety i issledovaniya po kustarnoy promyshlennosti v Rossii* (pp. 198-207). Sankt-Peterburg: Tip. V. Kirshbauma. [in Russian]
- Morshedloo, J. (2019). P. Yermolov and His Administration of Russian Colonial Rule of. *Quarterly Journal of History of Islam and Iran*, 29(42), 149-171. doi:10.22051/hii.2019.22314.1783. [In Persian]
- Michiels, A. (2007). **Hans Memling**. London: Parkstone Press.
- Mustafazadeh, T. (2005). **Quba Khanate**. Baku: Elm. [in Turkish]
- Mustafazadeh, T. (2009). **Karabakh Khanate**. Baku: Sabah. [in Turkish]
- Ovsyannikov, N. N. (1867). **O torgovle na Nizhegorodskoy yarmarke**. Nizhniy Novgorod: tip. G.A. Pendrina. [in Russian]
- Piralov, A. (1900). **Kratkiy ochern kustarnykh propyslov Kavkaza**. Tiflis: Skoropechatiya M. Martirosyantsa. [in Russian]
- Piralov, A. (1913). **Kratkiy ochern kustarnykh propyslov Kavkaza**. Sankt-Peterburg: Tip-Litografiya Yakor'. [in Russian]
- Pope, A. U. (1925). **Catalogue of a loan exhibition of early oriental carpets: from Persia, Asia Minor, the Caucasus, Egypt, and Spain**. Chicago: The Art Club of Chicago.
- Prothero, G. (Ed.). (1920). **Caucasia**. London: H.M. Stationery Office.
- Roxburgh, D. J. (2000). Au Bonheur des Amateurs: Collecting and Exhibiting Islamic Art, ca. 1880-1910. **Ars Orientalis**, 30, 9–38. <http://www.jstor.org/stable/4434260>.
- Shavrov, N. N. (1902). **Kovrovoye proizvodstvo v Maloy Azii : s 1 kartoy i 19 tablitsami risunkov**. Tiflis: Tipografiya K. P. Kozlovskogo. [in Russian]
- Sumbatzade, A. (1964). **Promyshlennost' Azerbaydzhana v XIX veke**. Baku: Akademiia nauk Azerbaydzhanskoy SSR. [in Russian]
- Tahirov, Karim (2012). **Azerbaijan Carpet: Bibliography**. Baku: The Mirza Fatali Akhundov National Library of Azerbaijan. [in Turkish]
- Troynitskiy, N. (1905). **Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g.** Nalichnoye naseleniye oboyego pola po uyezdnam i gorodam s ukazaniyem

- preobladayushchikh veroispovedaniy i glavneyshikh. Sankt-Peterburg: izdaniye Tsentral'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del. [in Russian]
- Volkhonskiy, M., & Mukhanov, V. (2018). **Kavkazskoye namestnichestvo**. Retrieved from Bol'shaya rossiyskaya entsiklopediya: https://bigenc.ru/domestic_history/text/3794095. [in Russian]
- Williams, L. (2003). **Caucasus Biodiversity Hotspot**. Arlington, Virginia: The Critical Ecosystem Partnership Fund (CEPF). Retrieved Apr. 19, 2022, from https://www.cepf.net/sites/default/files/final.caucasus.ep_.pdf
- Zulkharneev, Albert (2008). "Transcaucasia for Russia: "Colony" or "Province"? Imperial Projects for the Development of the Region in 1820-30", Ural Oriental Studies (Ural University Press), Vol. 3, pp. 74-82, Available at: <http://hdl.handle.net/10995/56169>, (Accessed on: 13/11/2022). [in Russian]

©2025 Alzahra University, Tehran, Iran. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC-ND 4.0 license) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Carpet boom and its factors in the South Caucasus of Tsarist Russia¹

Hasan Abdi², Jafar Aghazadeh³

Received: 2025/01/18

Accepted: 2025/05/12

Abstract

Gravestone motifs, travelogues, works by Western painters and the identification of valuable carpets in museums, private galleries, and historical exhibitions indicate the prosperity of carpet weaving in the South Caucasus. The geographical and cultural conditions as well as state support provided suitable conditions for the flourishing of carpet weaving in the South Caucasus. Women were more active in this field than men, and it was rare for a family not to own a carpet loom. The quality and favourable price of carpets from this region also ensured a high demand in Europe, further contributing to prosperity. This paper is structured using a descriptive-analytical approach and a qualitative method based on content analysis and examines the question of which factors played a decisive role in the prosperity of carpet weaving in the region. The research hypothesis is based on the idea that the prosperity of carpet weaving in the South Caucasus was a function of natural factors, government policies, and high demand. The findings of this research show that carpet weaving flourished more in the South-Eastern Caucasus than in other areas and that concern for income had a greater impact on the significant prosperity of carpet weaving than natural factors and government support.

Keywords: Tsarist Russia, South Caucasus, Carpet, Carpet weaving, Factors of prosperity.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

1. Doi:10.22051/hii.2025.49645.3009

2. PhD student of Contemporary History of the Islamic World, Higher Education Institute of Olum and Maaref, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. hasan_abdi@miu.ac.ir

3. Professor, Department of History, Faculty of Social Science, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran. (Corresponding Author) j.agazadeh@uma.ac.ir

Print ISSN: 2008-885X/Online ISSN:2538-3493